

**Ἡ ἐβραϊκὴ κοινότητα τῆς Βέροιας στὴν
Ἀρχαιότητα: Νέες ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές**

A. Γ. ΚΟΥΚΟΥΒΟΥ

doi: [10.12681/tekmeria.140](https://doi.org/10.12681/tekmeria.140)

To cite this article:

ΚΟΥΚΟΥΒΟΥ Α. Γ. (1998). Ἡ ἐβραϊκὴ κοινότητα τῆς Βέροιας στὴν Ἀρχαιότητα: Νέες ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές. *Tekmeria*, 4, 13–30. <https://doi.org/10.12681/tekmeria.140>

A. ΚΟΥΚΟΥΒΟΥ

Η ΕΒΡΑΪΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ: ΝΕΕΣ ΕΠΙΤΥΜΒΙΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ*

Τό παρόν ἄρθρο¹, ἀποσκοπεῖ στήν δημοσίευση καί τόν ἱστορικό σχολιασμό τεσσάρων νέων ἐπιτύμβιων ἐπιγραφῶν γιά μέλη τῆς ἐβραϊκῆς κοινότητας τῆς Βέροιας κατά τήν ἀρχαιότητα.

Τό καλοκαίρι τοῦ 1995 ἡ ἐκσκαφή θεμελίων σέ οἰκόπεδο τῆς Βέροιας² ἔφερε στό φῶς δύο ἐπιτύμβιες στήλες (τίς ὑπ' ἀριθμ. 2 καί 3). Ἡ ἀνασκαφή πού ἀκολούθησε ἀποκάλυψε ἑννέα τάφους καί, μολονότι εἶναι πιθανόν οἱ στήλες νά συνδέονται μέ κάποιον ἀπό αὐτούς, κάτι τέτοιο δέν κατέστη δυνατόν νά ἐπιβεβαιωθεί³. Ἡ τρίτη στήλη (ἡ ὑπ' ἀριθμ. 1) ἦταν εὕρημα τῆς ἴδιας μέρας, ἀλλά δέν προέρχεται ἀπό τόν ἴδιο χῶρο. Βρέθηκε σέ ἀπόσταση μόλις 70 μ. ἀπό τὸ οἰκό-

---

* Θεομέες εὐχαριστίες ὀφείλω στόν ἐπίκουρο καθηγητὴ τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Παντελὴ Νίγδελη, τόσο γιά τήν ἀρχική του ἐνθάρρυνση νά ἀσχοληθῶ μέ τό θέμα, ὅσο καί γιά τήν οὐσιαστική του συμβολή σέ ὅλα τά στάδια τῆς μελέτης.

1. Στό ἄρθρο χρησιμοποιοῦνται οἱ ἑξῆς συντομογραφίες: *CII*: P.J.-B. Frey, *Corpus Inscriptionum Judaicarum, I: Europe*, Rome 1936, *II: Asie - Afrique*, Rome 1952, *I'*: δεύτερη ἔκδοση μέ Προλεγόμενα (Prolegomenon) τοῦ B. Lifshitz, New York 1975. Feissel: D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIe au VIe siècle*, Paris 1983 (*BCH Suppl.* VIII). Horst: P.W. Van der Horst, *Ancient Jewish Epitaphs: An Introductory Survey of a Millennium of Jewish Funerary Epigraphy (300 B.C.E.-700 C.E.)*, Kampen 1991. Kant: L.H. Kant, *Jewish Inscriptions in Greek and Latin*, *ANRW II* 20, 2 (1987), 671-713. Schürer²: E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.-A.D. 135)*: A new English Version revised and edited by G. Vermes - F. Millar - M. Goodman - P. Vermes - M. Black, Edinburgh II-III 1-2, 1986. Ἐπιγραφές Βέροιας: Λ. Γουναροπούλου - Μ. Χατζόπουλου, *Ἐπιγραφές Κάτω Μακεδονίας, τ. Α'*: *Ἐπιγραφές Βέροιας*, Ἀθήνα 1998.

2. Τό οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας Μ. Βέροου καί Κ. Γαρέζιου βρῖσκεται στήν συμβολή τῶν ὁδῶν Κυδωνοχωρίου καί Ἀσπασίας στό Ο.Τ.319, στά ΝΑ τῆς πόλης, περιοχὴ ἡ ὁποία κατά καιρούς ἔχει δώσει ἀξιόλογα ἐπιγραφικά κείμενα. .

3. Γιά τό χρονικό τῆς ἀνασκαφῆς βλ. *ΑΔ* 50, 1995 (ὑπό ἐκτύπωση). Οἱ τάφοι πού ἀνασκάφηκαν ἀνήκουν στήν περιοχὴ τοῦ νοτιοανατολικοῦ νεκροταφείου τῆς ἀρχαίας πόλης, τό ὁποιοῦ ἔχει δώσει κατά καιρούς τάφους ὄλων τῶν ἐποχῶν.

πεδο, μπροστά από τήν οἰκία τῆς ὁδοῦ Ἀσπασίας ἀρ. 3, πρὶν αὐτὴ ἀσφαλτοστρωθεῖ. Τό τελευταῖο εὔρημα, ἕνας ἐνεπίγραφος κιονίσκος, βρέθηκε τόν Φεβρουάριο τοῦ 1999, μόλις 25 μ. ἀπό τό οἰκόπεδο τῆς ἀνασκαφῆς⁴.

Ἡ ὑπαρξη ἐβραϊκῆς παροικίας στήν Βέροια κατά τήν ἀρχαιότητα εἶναι ἤδη γνωστή ἀπό γραμματειακές καί ἐπιγραφικές πηγές.

Ἡ μόνη γραμματειακή πηγή στήν ὁποία ἀναφέρεται ρητὰ εἶναι τό γνωστό χωρίο τῶν *Πράξεων τῶν Ἀποστόλων* τό ὁποῖο ἀφορᾷ στήν ἐπίσκεψη τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στήν πόλη κατά τά μέσα τοῦ 1^{ου} αἰ. μ.Χ. Στό χωρίο αὐτό παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ἡ πληροφορία ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι τῆς Βέροιας ἔδειξαν εὐνοϊκότερες διαθέσεις πρὸς τόν Ἀπόστολο ἀπό ἐκεῖνες τῶν ὁμοδόξων τους τῆς Θεσσαλονίκης⁵, καθὼς ἐπίσης καί τό ὅτι στίς συναθροίσεις τῆς συναγωγῆς παρίσταντο μέλη τῆς τοπικῆς ἀριστοκρατίας, τά ὁποῖα θά πρέπει νά ἀνήκαν στήν γνωστή ἀπό ἄλλες συναγωγές κατηγορία τῶν *σεβομένων*⁶.

Ἄν καί οἱ πληροφορίες πού μᾶς δίνει τό χωρίο εἶναι ἐλάχιστες, ἡ Συναγωγή τῆς Βέροιας θά πρέπει νά ἦταν μία ἀπό τίς πῖο σημαντικές τῆς Μακεδονίας⁷, ὥστε νά ἐπιλεγεῖ ἀπό τόν Ἀπόστολο Παῦλο ὡς ἕνας ἀπό τούς πέντε σταθμούς του κατά τήν δεῦτερη περιοδεία του στήν Ἑλλάδα.

4. Ὁ κιονίσκος περισυλλέχθηκε ἀπό τάφρο ἡ ὁποία ἀνοίχθηκε γιά τήν κατασκευή μικροῦ τοιχίου σέ νεόκτιστη οἰκοδομή ἡ ὁποία βρίσκεται στήν συμβολή τῶν ὁδῶν Κυδωνοχωρίου καί Κουντουριώτη, στό ἴδιο Ο.Τ 319. Γιά τήν παραχώρηση τοῦ εὐρήματος εὐχαριστῶ θερμὰ τήν συνάδελφο στό Μουσείο Βέροιας κ. Λιάνα Στεφανῆ.

5. Πράξεις 17, 10-15: Ἦσαν εὐγενέστεροι τῶν ἐν Θεσσαλονίκη, οἵτινες ἐδέξαντο τόν λόγον μετὰ πάσης προθυμίας καθ' ἡμέραν ἀνακρίνοντες τὰς γραφάς εἰ ἔχει ταῦτα οὕτως. πολλοὶ μὲν οὖν ἐξ αὐτῶν ἐπίστευσαν καί τῶν Ἑλληνίδων γυναικῶν τῶν εὐσημιόνων καί ἀνδρῶν οὐκ ὀλίγοι. Γιά τόν ὄρο "εὐγενέστατοι" καί τήν σημασία του βλ. F.W. Danker "Menander and the New Testament", *NTS* 10 (1963-64) 366-7.

6. Ἰ. Γαλάνη, "Ἡ συνάντηση τοῦ Χριστιανισμοῦ μέ τόν ἐθνικὸ καί τόν Ἰουδαϊκὸ κόσμον στόν ἐλλαδικὸ χῶρο κατά τίς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων", *Μνήμη Ἰ. Ἐ. Ἀναστασίου*, Θεσσαλονίκη 1992, 129-30. Γενικά γιά τό θέμα τῶν "σεβομένων-φοβομένων" καί τήν συμμετοχὴ τους στίς ἐβραϊκῆς συναγωγές βλ. Horst, 71, 135-37. Kant, 687-90. Ἰ. Γαλάνη, ὅπ.π., 131-40. P. Trebilco, *Jewish Communities in Asia Minor* (Society for the New Testament Studies, Monographs Series, 69), Cambridge 1991, 145-65, 179-80, 186. Γιά τήν ιδιαίτερη θέση τῶν γυναικῶν στήν κατηγορία αὐτὴ, ἡ παρουσία τῶν ὁποίων τονίζεται στό ἐδάφιο πού παραθέσαμε, βλ. Schürer, 162-63.

7. Γιά τήν παρουσία Ἑβραίων στήν Μακεδονία βλ. Φίλωνος, Πρεσβεία πρὸς Γάϊον XXXVI, 281 καί Πράξεις ii, 9-11. Γιά τήν ἐβραϊκὴ κοινότητα στήν Βέροια A. Tatakis, *Ancient Beroea. Prosopography and Society*, Athens 1988, 454-55. F. Papazoglou, *Les villes*

“Ὅσον ἀφορᾶ στίς μέχρι τοῦδε γνωστές ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στὴν ἑβραϊκὴ κοινότητα τῆς Βέροιας, αὐτές εἶναι δύο επιτύμβιες, οἱ ὁποῖες χρονολογοῦνται στὴν ὑστερὴ ἀρχαιότητα καὶ ἔχουν συνταχθεῖ, ὅπως ἄλλωστε ἡ πλειονότητα τῶν σχετικῶν μαρτυριῶν, στὰ Ἑλληνικά⁸ .

Ἡ πρώτη, ἡ ὁποία στήθηκε στὸν τάφο κάποιας Μαρίας ἀπὸ τὸν γαμπρὸ τῆς *μνησόμενον τῆς εὐεργεσίας αὐτῆς*, χρονολογεῖται στὸν 4^ο - 5^ο αἰ. μ.Χ. καὶ συνιστᾷ τὴν πρώτη καὶ μοναδικὴ ἐπιγραφικὴ μαρτυρία ὅπου ἀναφέρεται ἡ ἀγιωτάτη συναγωγή τῆς πόλεως. Σὲ αὐτὴν, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμία τοῦ ἀναθέτη, θά ἔπρεπε νὰ καταβληθεῖ τὸ πρόστιμο σὲ περίπτωση παραβίασης τοῦ τάφου⁹.

Ἡ δευτέρη,¹⁰ ἡ ὁποία κοσμεῖται μὲ ἑβραϊκὰ σύμβολα (ἐπτάφωτη λυχνία, κίτρο, κέρας, κλαδί φοῖνικα, φαρᾶσι), παραδίδει μόνον τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ καὶ τὴν καταγωγή του (Ἰωσὴς ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια), χρονολογεῖται δὲ μὲ ἐπιφύλαξη στὸν 5ο αἰ¹¹.

Μὲ ἓναν τόσο περιορισμένο ἀριθμὸ μαρτυριῶν, εἶναι εὐλόγο οἱ νέες ἐπιγραφές πού παρουσιάζονται ἐδῶ νὰ ἀποκτοῦν ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν ἑβραϊκὴ κοινότητα τῆς Βέροιας, ἐφόσον μάλιστα ἐκτός τῶν ἄλλων παρέχουν ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὴν ὀργάνωσή της.

***

---

de Macédoine à l'époque romaine, Paris 1988 (*BCH* Suppl. XVI) 142. Ἐπιγραφές Βέροιας, 39, 46, καὶ γενικά γιὰ τίς παροικίες στὸν χῶρο τῆς Μακεδονίας Δ. Κανατσούλη, “Ἡ Μακεδονικὴ πόλις”, *Μακεδονικά* 4 (1955-60) 261-64.

8. Γιὰ τὴν χρῆση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας: *CIIΓ*², Prolegomenon, 24 (μὲ βιβλιογραφία) καὶ LXV-LXVI. E. R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period, Synagogues of Diaspora*, New York: Pantheon 1953-1968, 122-26. Lloyd B. Urdahl, “Jews in Attica”, *SO* 43 (1968) 40-41. Horst, 22-24. Γιὰ τὴν χρῆση τῆς Ἑλληνικῆς ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους ἀκόμη καὶ στίς λειτουργικὲς τοὺς ἀνάγκες, Schürer, 142.

9. Feissel, 244-45 (= Ἐπιγραφές Βέροιας, ἀρ. 455).

10. *CIIΓ*², Prolegomenon, 77-78, no 694a (= Feissel, 243. Ἐπιγραφές Βέροιας, ἀρ. 454).

11. Σὲ πρωϊμότερη ἐποχὴ (2ος-3ος αἰ. μ.Χ.) ἀνήκουν ἐπιγραφικὰ μνημεῖα στὰ ὅποια ἀναφέρονται ὀνόματα σημιτικῆς προέλευσης (Μαρία, Σαμβατίς καὶ Σαμβατίων. Βλ. A. Tatakí, ὅπ.π. 404 καὶ Π. Ἀδάμ-Βελένη, *Μακεδονικοὶ βωμοί*, Ἄδμη. Διδ. Διατριβὴ Θεσσαλονίκης 1996, 275-76), δυστυχῶς ὁμοῦ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἂν τὰ συγκεκριμένα πρόσωπα ἦταν μέλη τῆς ἑβραϊκῆς κοινότητος, διότι στίς περιπτώσεις αὐτές δὲν γνωρίζουμε παρὰ μόνον τὰ ὀνόματα τῶν προσώπων. Γιὰ τὴν σχετικὴ ἀποδεικτικὴ ἀξία μεμονωμένων σημιτικῆς προέλευσης ὀνομάτων ὡς πρὸς τὴν ἐθνικὴ ταυτότητα τῶν προσώπων πού τὰ φέρουν βλ. τίς ἐπιφυλάξεις τῆς ἔρεινας (Horst, 16 κ.ἐξ.) Γιὰ τὸ ὄνομα Σανβατίς βλ. *CIIΓ*², Proleg. 88 καὶ B. Nystrom, “A Symbol of Hope from Thessalonica”, *HThR* 74, 3 (1981) 326.

Ι) Μαρμάρινη επιτύμβια στήλη χωρίς επίστεψη από λευκό χοντρόκοκκο μάρμαρο (Ἄρ. εὔρ. Μουσείου Βέροιας Λ 872). Διαστάσεις: μέγιστο σωζόμενο ὕψος 0,92 μ., μέγιστο σωζόμενο πλάτος 0,23 μ., πᾶχος 0,12 μ., κρόταφος 0,075 μ. Ὑψος ἐνεπίγραφης ἐπιφάνειας: 0,24 μ. Ἀπό τὸ ὕψος τῶν 0,44 μ. καὶ κάτω ἡ στήλη εἶναι ἀδρά δουλεμένη μὲ βελόνι γιὰ τὴν ἔνθεσή της. Ἡ πίσω ἐπιφάνεια εἶναι ἀνώμαλη, ὑποτυπωδῶς ἐπεξεργασμένη μὲ τὸ βελόνι. Φέρει ἀποκρούσεις στὸν ἀριστερὸ κρόταφο, ἐνῶ λείπει ἓνα τμήμα ἀπὸ τὴν πρόσθια ἐπιφάνεια ἀπὸ τὸν 6ο στίχο καὶ κάτω. Ἡ λάξευση εἶναι προσηκτική καὶ τὰ γράμματα ὁμοιόμορφα κατὰ τὸ σχῆμα χωρὶς συμπλέγματα. Ὑψος γραμμάτων: 0,02-0,035 μ. Διάστιχα: 0,007 - 0,015 μ. Γράμματα μὲ διπλοὺς ἀκρέμονες, Α μὲ τεθλαμένη ὀριζόντια κεραία, Σ μὲ μνηοειδῆ μορφή.

Παράσταση ἐπτάφωτης λυχνίας (menorah)¹². Ἡ ἐπιγραφή ἔχει ὡς ἑξῆς (εἰκ. 1):

Τάφος
 Θεοδοσί-
 ου Ἑβρέου
 μελοπρεσ-
 5 βυτέρου, ΤΡΙ-
 [...]ΤΟΥΝΙΑΣ-
 ΣΤΟΥ

Στὸν στ. 5 τὸ τελευταῖο γράμμα εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία τὸ ἰῶτα, ἐνῶ στὴν ἀρχὴ τοῦ στ. 6 ὑπάρχει ἓνα διάστημα 5 ἐκ. ὅπου διακρίνεται μόνον ἓνας ἀκρέμονας καὶ πιθανόν καὶ ἓνας δεῦτερος ποὺ φαίνεται νὰ ἀνήκουν σὲ μία ὀριζόντια κεραία, τοποθετημένη ὅμως λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα γράμματα τοῦ στίχου. Τὸ γεγονός αὐτὸ, σὲ συνδυασμὸ μὲ μία ἐλαφρὰ κάκωση τῆς ἐπιφάνειας, ποὺ ἴσως ὀφείλεται σὲ gasura λόγω λάθους τοῦ χαρακτῆ (διπλὸ ταῦ;) καὶ ἡ ὑπαρξὴ ἐνός ἀντίστοιχου κενοῦ 4 ἐκ. στὸ τέλος τοῦ ἴδιου στίχου μᾶς ὀδηγοῦν στὴν ἀποψη ὅτι δέν πρέπει νὰ συμπληρώσουμε κάποιον γράμμα. Ἴσως κενὸ διάστημα νὰ ὑπῆρχε καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ 7^{ου} στίχου πρὶν ἀπὸ τὸ C,¹³ ἐκεῖ ποὺ ἡ στήλη εἶναι σπασμένη, χωρὶς νὰ μπορούμε βέβαια νὰ ἀποκλείσουμε τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ὑπῆρχαν κάποιες, χαμένα σήμερα, γράμματα. Πάντως πιστεύουμε πῶς εἶναι σαφῆς ἡ προσπάθεια τοῦ χαρακτῆ νὰ τοποθετῆσει στὸ κέντρο τῆς στήλης τοὺς δύο τελευταίους στίχους καὶ μὲ μία αὔξηση τῶν διαστημάτων ἀνάμεσα στὰ γράμματα.

Ἡ στήλη, ὅπως προκύπτει τόσο ἀπὸ τὸ ἐθνικὸ Ἑβραεὸς, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς ἐπτάφωτης λυχνίας, τυπικοῦ ἐβραϊκοῦ συμβόλου,¹⁴ εἶναι μία ἐπι-

12. Γιὰ τὴν γενικευμένη χρῆση αὐτοῦ τοῦ συμβόλου βλ. Goodenough ὅπ.π. τόμ. II (The archaeological evidence from Diaspora) 6-8 καὶ γιὰ τὴν σημασία του 136-37. Kant, 702. *CIJ* I² CXXVII.

13. Ἡ διττογραφία τοῦ C, ἰδιαίτερα μπροστὰ ἀπὸ σύμφωνο εἶναι σύνθετος φαινόμενο στὴν Κοινή. Βλ. καὶ Horst, 27-28 καὶ A. Panayotou, *La langue des inscriptions grecques de Macédoine* (IV s. a. C. - VII s. p.C.) Nancy 1990 (ἀδημ. Διδ. Διατριβή) 316-18.

14. Γιὰ τὰ κριτήρια ταύτισης τῆς ἐπιγραφῆς ὡς ἐβραϊκῆς βλ. Horst, 16-18 καὶ Kant, 682.

τύμβια ἐπιγραφή, ἡ ὁποία εἶχε στηθεῖ στὸν τάφο μέλους τῆς ἑβραϊκῆς κοινότητας.

Στ. 1: Ὁ ὄρος *τάφος* ἀπαντᾷ συχνά σέ ἑβραϊκῆς ἐπιγραφές τόσο τῆς Βέροιας ὅσο καὶ ἄλλων περιοχῶν.¹⁵

Στ. 2: Θεοδόσιος. Τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ δέν εἶναι γνωστό ἀπὸ τὴν περιορισμένη ἄλλωστε ἑβραϊκὴ προσωπογραφία τῆς Βέροιας.¹⁶ Ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν θεοφόρων ἑλληνικῶν ὀνομάτων, ὅπως Θεόδωρος, Θεόδοτος, Δοσίθεος κ.ἄ., τὰ ὁποῖα ἦταν ἰδιαίτερα δημοφιλῆ ἀνάμεσα στοὺς ἐξελληνισμένους Ἑβραῖους, καθ' ὅλη τὴν διάρκεια τῆς Ἑλληνιστικῆς καὶ Αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς, γιὰ τὸν λόγο ὅτι δέν ἔρχονταν σέ ἀντίθεση μὲ τὰ μονοθεϊστικά δόγματα.¹⁷

Στ. 3: Ἑβρέου. Στὴν Ἑλλάδα τὸ ἐθνικὸ παραδίδεται μόνο μία φορὰ σέ ἐπιγραφή τῆς Κορίνθου,¹⁸ ὅπου ὅμως προσδιορίζει τὴν συναγωγή. Ὡς αὐτοπροσδιορισμὸς νεκροῦ, ὅπως δηλαδὴ ἐδῶ, ἀπαντᾷ σέ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές πόλεων τῆς Μ. Ἀσίας¹⁹ καὶ τῆς Ρώμης.²⁰

Στ. 4: μελοπρεσβύτερος. Ὁ ὄρος αὐτός, ὁ ὁποῖος συνιστᾷ τὴν πῶ ἑνδιαφέρουσα πληροφορία τῆς ἐπιγραφῆς, ἀπαντᾷ, ὅσο γνωρίζω, γιὰ πρώτη φορὰ στὶς ἑβραϊκῆς ἐπιγραφές τῆς ἀρχαιότητας. Πρόκειται γιὰ ἕναν σύνθετο τύπο τοῦ τίτλου πρεσβύτερος, ἀνάλογο πρὸς τοὺς τίτλους ἀξιωματούχων πού συναντοῦμε σέ ἑβραϊκῆς ἐπιγραφές, ὅπως λ.χ. *μελλάρχων*, *μελλογραμματεὺς*²¹ ἢ σέ παπύρους καὶ παγανιστικῆς ἐπιγραφές, *μελλοπρῦτανις*, *μελογυμνασίαρχος*.²² Οἱ τε-

15. Βλ. Feissel, 244. Γιὰ τὴν χρῆση τοῦ ὄρου στὶς ἄλλες ἑβραϊκῆς ἐπιγραφές βλ. Horst, 42.

16. Γιὰ τὸ ὄνομα Θεοδόσιος βλ. π.χ. *CII* II, 1530 (Λεοντόπολις Αἰγύπτου) καὶ V. A. Tcherikover, *Corpus Papyrorum Judaicarum*, Cambridge, Massachusetts 1957, τόμ. I, ἀρ. 29.8, 29.22 (πιθανότατα Ἑβραῖοι).

17. Lloyd B. Urdahl, ὅπ. π., 43, N. Cohen, "Jewish Names as Cultural Indicators in Antiquity", *Journal for the Study of Judaism*, 7 (1976) 111 καὶ *CIII*², LXVII.

18. *CIII*² 718: [Συνα]γωγή Ἑβρ[αίων], πρβλ. τίς ἐπιγραφές τῆς Ρώμης *CIII*² 291, 317, 510, 535.

19. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικὰ *CII* II 750 (Σάρδεις), 754 (Φιλαδέλφεια Λυδίας), 784 (Σελεύχεια), 793 (Κώρυκος Κιλικίας).

20. Βλ. ἀντίστοιχα *CIII*² 354, 370, 379, 502, 505.

21. Γιὰ τὸν μελλάρχοντα βλ. *CIII*² 85, 325, 402, 483, 284, 457 (ὅλες ἀπὸ τὴν Ρώμη) καὶ γιὰ τὸν μελλογραμματέα *CIII*² 121 (ὅπου μάλιστα τὸ πρῶτο συνθετικὸ γράφεται μὲ ἕνα λ ὅπως στὸ δικό μας παράδειγμα) καὶ 279 (ἐπίσης ἀπὸ τὴν Ρώμη). Γιὰ τὴν σημασία τῶν ὄρων αὐτῶν βλ. *CIII*² LXXXIV, LXXXIX. Schürer, 100 καὶ Kant, 695.

22. Βλ. ἐνδεικτικὰ: μελλοπρῦτανις: *Eph* 1051.4. *POxy* 1414.24, 2110.4, 3186.4.13 μελλογυμνασίαρχος: *POxy* 3992.26. *POxyHels* 15.6. *PLond* I 166.4. μελλοπρόεδρος: *PGiss* 54.6.

λευταῖες περιπτώσεις ἐπιτρέπουν τό συμπέρασμα ὅτι ὁ τίτλος τῆς ἐπιγραφῆς σημαίνει αὐτόν ὁ ὁποῖος ἐξελέγη στό ἀξίωμα τοῦ πρεσβυτέρου καί πρόκειται νά το ἀσκήσει τό ἐπόμενο ἔτος (λατ. *designatus*). Βάσει αὐτοῦ θά μπορούσε νά υποστηριχθεῖ ὅτι στήν Ἰουδαϊκή κοινότητα τῆς Βέροιας τήν ἐποχή τῆς ἐπιγραφῆς ὑπῆρχε ἕνα σῶμα πρεσβυτέρων μέ αἰρετά μέλη, τό ὁποῖο εὐλόγως θά διαδραματίζε σημαντικό ρόλο στήν διοίκησή της.

Ἄν ἐξαίρεσει κανεῖς τήν ἐπιγραφή ἀπό τήν Θεσσαλονίκη,²³ ἡ ὁποία δέν εἶναι βέβαιο ἂν ἀφορᾷ κάποιον Ἑβραῖο, ὁ ὄρος πρεσβύτερος μαρτυρεῖται, ἀπό ὅσο γνωρίζω, γιά πρώτη φορά στήν Μακεδονία στήν παρούσα ἐπιγραφή. Στήν υπόλοιπη Ἑλλάδα τόν συναντοῦμε δύο φορές: σέ ἐπιγραφή τοῦ 3^{ου} αἰ. μ.Χ. ἀπό τήν Σάμο²⁴ καί στήν Κρήτη, ὅπου μάλιστα ἀποδίδεται σέ γυναῖκα (πρεσβυτέρα).²⁵ Στήν Ἀνατολή ὁ ὄρος ἐμφανίζεται μέ μεγάλη συχνότητα σέ περιοχές ὅπως ἡ Μ. Ἀσία, ἡ Παλαιστίνη καί ἡ Συρία,²⁶ σέ ἀντίθεση μέ τήν Ρώμη, ὅπου ἀπαντᾷ μόνο μία φορά.²⁷

Οἱ πρεσβύτεροι εἶναι ἀξιωματοῦχοι τῆς συναγωγῆς, οἱ ὁποῖοι σύμφωνα μέ τόν L. Robert σχηματίζουν τό Συμβούλιο τῶν Πρεσβυτέρων, τό ἀνώτατο δηλαδή συλλογικό ὄργανο τῆς Κοινότητος.²⁸ Τόσο γιά τά καθήκοντα τῶν Πρεσβυτέρων ὅσο καί γιά τήν φύση τοῦ ἀξιώματος ἔχουν διατυπωθεῖ ὡς σήμερα μόνον ὑποθέσεις. Παλαιότεροι ἐρευνητές²⁹ προσπαθώντας νά ἐξηγήσουν τήν μία, καί μάλιστα ἀποσπασματική, ἐμφάνιση τοῦ ὄρου στό πλούσιο ὑλικό τῆς Ρώμης ἐξέ-

23. Feissel, 111-12.

24. G. Dunst, "Eine jüdische Inschrift aus Samos", *Klio* 52 (1970) 73-78 (= *CIJ* 731f).

25. A.C. Bandy, *Hesperia* 32 (1963) 227-28. Μεταξύ τῶν εἰδικῶν δέν ὑπάρχει ὁμοφωνία ὡς πρός τό ἂν ὁ ὄρος πρεσβύτερα δηλώνει πράγματι ἀξίωμα. Μερικοί μελετητές (βλ. Leon, *The Jews of Ancient Rome*, Philadelphia 1960, 181) πιστεύουν εἴτε ὅτι ἀναφέρεται σέ γυναῖκα πρεσβυτέρου, εἴτε ὅτι εἶναι τιμητικός τίτλος γιά ὑψηρές πού προσέφερε στήν κοινότητα ἢ ὅτι σέ ὀρισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἔνδειξη ἡλικίας. Ἀντίθετα οἱ Trebilco 111-14, Horst 106-7 καί Kant, 698 δέχονται ὅτι πρόκειται γιά ἀξίωμα.

26. Βλ. *CIJ* II 739 (Σμύρνη), 790 (Κώρυκος), 792 (Κιλικία), 800 (Βιθυνία), 803 (Ἀπάμεια Συρίας), 829 (Δοῦρα-Εὐρωπός), 931 (Jaffa), 1137, 1277 καί 1404 (Παλαιστίνη). *BCH* 1934, 379, v. 44 (Καρία).

27. Βλ. *CIJ* 378. Γιά ἄλλες μαρτυρίες ἀπό τό δυτικό τμήμα τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας βλ. *CIJ* 595 (Venosa), 650c, 650d (Κατάνη), 653b (Σικελία), 663 (Ἰσπανία).

28. L. Robert, *RPh* 1958, 41-42, ὅπου καί ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία καί *BE* 1958, 563.

29. Βλ. J. Juster, *Les juifs dans l'Empire Romaine I*, New York 1914, 440 κ.ἐξ. καί ὑποσημείωση ὅπου ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία, ἡ ὁποία δυστυχῶς δέν μοῦ ἦταν προσυτή. Τίς ἀπόψεις τῶν παλαιότερων ἐρευνητῶν συμμαρτίζονται ἐν μέρει καί ὁ Schürer, 102.

φραζαν ἀμφιβολίες γιὰ τὸ ἂν σέ ὅλες τίς παραδιδόμενες περιπτώσεις ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ πραγματικὸ ἀξίωμα. Ἔτσι ὁρισμένοι ὑπέθεταν ὅτι εἴτε ἀποτελοῦσε τιμητικὸ τίτλο πού ἔφεραν πρόσωπα τὰ ὁποῖα ἀσκοῦσαν ἐπιρροή στὴν κοινότητα ἐξαιτίας τοῦ κοινωνικοῦ κύρους τους εἴτε ἐπρόκειτο γιὰ ἀναφορὰ στὴν ἡλικία καὶ σήμαινε ἀπλῶς γέροντες. Ὁ Frey μάλιστα ὑποθέτει ὅτι ἐνδέχεται στὴν Ρώμη τὰ μέλη τοῦ Συμβουλίου νὰ ὀνομάζονταν ἄρχοντες, ὄρος πολὺ συχνὸς στὶς ἐπιγραφές. Ἄλλοι ἀντίθετα, ὅπως ὁ Juster καὶ ὁ Lifshitz,³⁰ κλίνουν περισσότερο σὸ νὰ δεχθοῦν ὅτι πρόκειται γιὰ ἀξίωμα.

Μέχρι σήμερα δὲν γνωρίζαμε ἐπίσης τίς διαδικασίες μὲ τίς ὁποῖες συγκροτοῦνταν τὸ Συμβούλιο τῶν Πρεσβυτέρων. Ὁ Frey³¹ πιστεύει ὅτι σχηματιζόταν ἓνα σῶμα ἀνάλογο μὲ τὴν Sanhedrin τῆς Ἱερουσαλήμ καὶ πιθανολογεῖ ὅτι προέκυπτε μετὰ ἀπὸ ἐκλογή γιὰ συγκεκριμένη θητεία (1-5 χρόνια, μὲ δικαίωμα ἐπανεκλογῆς).³² Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἀριθμὸ τῶν μελῶν τοῦ Συμβουλίου, εἶναι φυσικὸ ὅτι θὰ ἦταν ἀνάλογος τοῦ πληθυσμοῦ της.³³

Στ. 5-7: ΤΡΙΤΟΥΝΙΑCCTΟΥ

Παρά τὸ γεγονὸς ὅτι στοὺς στίχους 5-7 τὰ γράμματα παραδίδονται εὐκρινῶς, ἢ λέξη, ἀπὸ τὸν λεξικογραφικὸ ἔλεγχο πού ἔγινε, δὲν μαρτυρεῖται σέ γραμματειακές, ἐπιγραφικές ἢ παπυρικές πηγές, οὔτε φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ ἑλληνικὴ ἀπόδοση λατινικοῦ ὄρου.

Ἐὰν τὰ γράμματα ἀνήκουν σέ μία λέξη, τότε ἴσως πρόκειται γιὰ προσδιορισμὸ ἐπαγγέλματος (πού ἀναφέρεται μετὰ τὴν δήλωση τοῦ ἐθνικοῦ καὶ τοῦ ἀξιώματος) σέ γενικὴ πτώση,³⁴ ἐφόσον ἡ κατάληξη -στης θυμίζει ἐπαγγελματικούς συλλόγους (λ.χ. καιροδαπισταί, σ[πα]τοληασταί).³⁵ Καθὼς ὁμως ἡ λέξη δὲν

30. Juster, ὅπ.π. 440. Lifshitz, *CII*² Proleg. 52.

31. *CII*² LXXXV-LXXXVII.

32. Κατ' ἀναλογία πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ ὀργάνωση τῶν ποικίλων ἐπαγγελματικῶν καὶ λατρευτικῶν συλλόγων πού ἐμφανίζονται στὴν πολυεθνικὴ κοινωνία τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων βλ. Frey, *CII*², LXX. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Frey, ἐπίδραση ἀπὸ τὸ γενικὸ πλαίσιο αὐτῶν τῶν ἐνώσεων στὴν ὀργάνωση τῶν ἑβραϊκῶν κοινοτήτων βλέπουν καὶ ὁ Trebilco, ὅπ.π., 114, 167-170. Kant, 140, 694. Schürer, 87-88, 91, 103 καὶ Horst, 96.

33. Juster, ὅπ.π., 440 κ.ἐξ. Σχετικὰ μὲ τὴν μεγάλη ἑβραϊκὴ κοινότητα τῆς Ἀλεξάνδρειας γνωρίζουμε ὅτι εἶχε 71 πρεσβυτέρους.

34. Γιὰ τὴν δήλωση ἐπαγγελματικῶν ὀνομάτων κυρίως στὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές βλ. Kant, 677. Horst, 99-101.

35. Γιὰ τὴν συμμετοχὴ Ἑβραίων σέ ἐπαγγελματικούς συλλόγους βλ. Horst, 86. Schürer, 96-97. Kant, 690, 698.

μαρτυρεῖται, ἢ ἐκδοχή αὐτὴ παραμένει μία ἀπλῆ ὑπόθεση.³⁶

Στὸ ἴδιο ἀδιέδοξο ὀδηγούμεστε καὶ ἂν θεωρήσουμε ὅτι τὰ γράμματα ἀνήκουν σὲ δύο λέξεις, ὅποτε καὶ πρέπει νὰ δεχθοῦμε τὴν πιθανότητα ὑπαρξης γραμμάτων πρὶν ἀπὸ τὴν κατάληξη -στου. Μία ὑπόθεση εἶναι ἡ λέξη τριτουνία νὰ εἶναι ἓνας ἀμάρτυρος ὄρος ἀντίστοιχος μὲ τὴν δεκανία³⁷ καὶ νὰ ἀκολουθοῦσε ἓνα ἀξίωμα ἢ ἓνα ἐπίθετο, π.χ. [ἀναγνώ]στου, [φροντι]στοῦ, [πι]στοῦ, [σεβα]στοῦ, [χρη]στοῦ.³⁸ Ὁ χώρος ὁμῶς δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ τὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς προτεινόμενες συμπληρώσεις.

Καθὼς οἱ παραπάνω ὑποθέσεις εἶναι λίγο πολὺ προβληματικές, πιστεύουμε πῶς τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ πρόκειται γιὰ κάποιον ἀμάρτυρο ὄρο.

2) Μαρμαρίνη ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ δύο συνανήκοντα τμήματα πού λείπει ἡ ἄνω ἀπόληξή της. Ἄρ. εὐρ. Μουσείου Βέροιας Λ 873. Ἡ ἐνεπίγραφη ἐπιφάνεια βρίσκεται σὲ χαμηλότερο πεδίο καὶ πλαισιώνεται ἀπὸ τὶς τρεῖς σωζόμενες πλευρές, δηλ. κάτω, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ, ἀπὸ ἀπλῆ ἐπίπεδη ταινία πλ. 4 ἐκ. Ἡ ταινία φέρει ἀρκετὲς ἀποκρούσεις, ἰδιαιτέρως κάτω καὶ ἀριστερὰ. Ἡ πίσω ὕψη εἶναι ἀπλὰ ξεχοντρισμένη μὲ τὸ βελόνι. Διαστάσεις: Μέγιστο σωζόμενο ὕψος: 0,65 μ. Μέγιστο σωζόμενο πλάτος: 0,40 μ. Πάχος: 0,05 μ. Πλάτος ἐνεπίγραφης ἐπιφάνειας: 0,30 μ. Σωζόμενο ὕψος ἐνεπίγραφης ἐπιφάνειας: 0,15 μ. Διαστάσεις γραμμάτων: 0,018 - 0,035 μ. Διάστιχα: 0,008 - 0,02 μ. Στὸν στίχο 1 διακρίνεται ἡ κἀθετη κεραία τοῦ Ρ. Τὰ γράμματα μὲ μικροὺς ἀκέραιους, τὰ στρογγυλά ψηφία μικρότερα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα. Τὸ Α εἶναι μὲ τεθλασμένη ὀριζόντια κεραία.

Σῶζονται 3 ἀκέραιοι στίχοι καὶ τμήμα ἑνὸς τετάρτου στό ἄνω μέρος της (εἰκ. 2-3):

ca.6 προ]οφερέ-
<σ>τατος ὕμνοις.
Ἐβρέων γέρας.
ἐνθάδε κίτε

36. Ἄν πράγματι πρόκειται γιὰ λέξη πού δηλώνει ἐπάγγελμα, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποθέσει ὅτι ὁ Θεοδόσιος ὑπῆρξε μέλος ἑνὸς ἐπαγγελματικοῦ συλλόγου πού ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν τριβὴ τῶν σιτηρῶν καὶ ὅτι ἡ λέξη εἶναι ἀπόδοση τοῦ λατινικοῦ ὄρου *tritura* (= τριβὴ σιτηρῶν), μία ἀποψη ἢ ὅποια προϋποθέτει τὴν σύγχυση μεταξὺ τῶν γραμμάτων νῦ καὶ ρό.

37. Βλ. ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Ἀφροδισιάδα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. J. Reynolds - R. Tannenbaum, *Jews and Godfearers at Aphrodisias. Greek Inscriptions with Commentary. PCPhS Supplementary Vol. 12* (1987) Cambridge Philological Studies, 28-30, 34, 37-38, ὅπου ἀναφέρεται ὁ ὄρος δεκανία (= ὁμάδα τῆς ἑβραϊκῆς κοινότητος μὲ 18-19 μέλη, σπουδαστὲς τοῦ Νόμου), Trebilco, ὅπ.π., 107-108.

38. Βλ. Horst, 63 καὶ *CIT*² Proleg. 731e (Ρόδος).

Παρά τὴν ἀποσπασματικὴ μορφή τῆς ἡ ἐπιγραφή, πού σώζει μέρος ἑνός, ὄχι ἀλάνθαστου, δακτυλικοῦ ἑξάμετρου, ἐντάσσεται στὴν κατηγορία τῶν εὐάριθμων ἑμμετρῶν ἑβραϊκῶν ἐπιγραφῶν.³⁹

Στὸ ἀπότμημα τῆς ἐπιγραφῆς πού λείπει, θὰ ἀναφερόταν τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ σὲ ὀνομαστικὴ, ὅπως δηλώνει τὸ *ἐνθάδε κίτε* τοῦ τελευταίου στίχου.⁴⁰

Στ. 1-2: Ἡ μοναδικὴ δυνατὴ συμπλήρωση εἶναι ὁ ὑπερθετικὸς βαθμὸς τοῦ ποιητικοῦ ἐπιθέτου *προφερῆς*, *-ές*, μὲ τὴν σημασία αὐτοῦ πού προέχει, πού ὑπερέχει, πού ὑπερερεῖ ὡς πρὸς κάτι. Ἡ χρῆση τοῦ ἐπιθέτου στίς ἐπιγραφές τῶν Ἑβραίων μαρτυρεῖται γιὰ πρώτη φορὰ ἐδῶ, ἀπὸ ὅσο τουλάχιστον μπόρεσα νὰ ἐλέγξω.⁴¹ Ἀξιίζει ἐπίσης νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι τὸ ἐπίθετο παραδίδεται καὶ σὲ ἑμμετρὲς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές ἔθνικῶν.⁴²

ῥυμνοίς: Ἡ λέξη ῥυμνοίς χρησιμοποιεῖται ὡς τεχνικὸς ὄρος, μὲ τὴν ἔννοια τῶν ψαλμῶν πρὸς τὸν Θεό, οἱ ὁποῖοι γνωρίζουμε ὅτι ψάλλονταν στὸν Ναὸ τῆς Ἱερουσαλήμ.⁴³ Γιὰ τίς Συναγωγές τῆς Διασπορᾶς οἱ σχετικὲς μαρτυρίες εἶναι ἐλάχιστες καὶ χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Πρόκειται, ὅσο τουλάχιστον γνωρίζω, γιὰ μία ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴν Ρώμη, ὅπου ἀναφέρεται ἕνας ψαλμωδός⁴⁴ καὶ τὴν περιφρημὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Ἀφροδισιάδα, ὅπου γίνεται

39. Ἀπὸ τίς συνολικὰ 16 ἑμμετρὲς οἱ 13 ἔχουν βρεθεῖ στὴν Αἴγυπτο: *CII* II 145 I, 1489, 1490, 1508-13, 1522, 1530 καὶ *CPJII* ἄρ. 1530a, 1539, οἱ 2 στὴν Παλαιστίνη: M. Schwabe - B. Lifshitz, *Beth Shecarim II - The Greek Inscriptions*, Jerusalem 1967, ἄρ. 127, 183, καὶ μία στὴν Ἑλλάδα (Λάρισα) *CII* I², 701. Ἡ ἐπιγραφή *CII* I² 476 ἀπὸ τὴν Ρώμη εἶναι τὸ μοναδικὸ παράδειγμα στὰ λατινικά. Οἱ W. Horbury - D. Noy, στὴν συλλογὴ *Jewish Inscriptions of Graeco-Roman Egypt*, Cambridge 1992, περιλαμβάνουν καὶ δύο ἐπιγραφές (ἄρ. 23, 141) γιὰ τίς ὁποῖες ἀμφισβητεῖται ἂν εἶναι ἑβραϊκές.

40. Horst, 44.

41. Σύμφωνα μὲ τὸν λεξικογραφικὸ ἔλεγχο πού ἔγινε: βλ. καὶ Horst, 64-65.

42. Βλ. *SEG* 40, 956 II A 13 (Ἡράκλεια Λάτμου): ὅς γένει ἡδὲ βίου τάξει προφερέστατος ἐστίν. W. Peek, *Griechische Vers-Inschriften I. Die Grab-Epigramme*, Berlin 1955, 403 (᾽Ωστια): ἐνθάδε Νεῖλος | κείται ἀνήρ προφερέστατος | ἀνδρῶν. Peek 1404 (Τραχωνίτις): χαῖρε καλή, πασῶν προφερέστατη εἶνεκε πάντων. Peek 1732 (Νέα Ἴσαυρα): ἡρώων πάντων ᾽Υλας προφερέστατος ἦ[εν]. *IG* 12, 5, 678 (Σύρος): οὐνεκα δὴ σοφίη τε σωφροσύνη τε [νόω τε] | πολὺ τι πασῶν προφερέστατη ἔσκε [γυναικῶν].

43. Γιὰ τοὺς λειτουργικοὺς ῥυμνοίς καὶ τὴν ἑβραϊκὴ μουσικὴ στὴν Ἱερουσαλήμ, καθὼς καὶ γιὰ τοὺς ῥυμνογράφους, ῥυμνωδοὺς καὶ ῥυμνολόγους, ψαλτωδοὺς, ἱεροψάλτες, κιθαρίστες καὶ ῥυμνωδοὺς στίς γραμματειακὲς πηγές βλ. Juster I, ὅπ.π., 324, 368 καὶ Schürer II, 289-290.

44. *Riv. Arch. Chr.* 52 (1976) 19: ἐνθάδε κ(εῖ)τ(αι) Γαΐανός γραμματέους ψαλμωδός φιλόνομος. Ἐν [εἰ]ρήνῃ ἢ κοίμ(η)σις αὐτοῦ.

λόγος γιά κάποιον Βενιαμίν ψαλμο(λόγον;).⁴⁵ Ὅσον ἀφορᾷ τόν ἐλλαδικό χῶρο ἡ σχολιαζόμενη ἐδῶ ἐπιγραφή συνιστᾷ τήν πρώτη καί μοναδική μαρτυρία καί, μολονότι τό νόημα τῆς χρησιμοποιούμενης περιφρασης δέν εἶναι ἀπόλυτα σαφές, μποροῦμε νά ὑποθέσουμε ὅτι ἔχουμε νά κάνουμε μέ κάποιον ὑμνωδό, τοῦ ὁποίου ἐξαίρονται οἱ ἰδιαιτερες ἱκανότητες. Τήν ὑπόθεση αὕτη ἐνισχύει ἔμμεσα τό γεγονός ὅτι τό ἐπιτύμβιό του εἶναι ἔμμετρο, τό δεύτερο στόν ἐλλαδικό χῶρο γιά μέλος ἐβραϊκῆς κοινότητας.⁴⁶

Στ. 3: *γέρας*. Ἡ λέξη *γέρας* γνωστή ἤδη ἀπό τόν Ὅμηρο⁴⁷ ἀπαντᾷ μέ μεγάλη συχνότητα σέ ἐπιτύμβια (παγανιστικά καί χριστιανικά) ἐπιγράμματα,⁴⁸ μέ τήν ἔννοια τῶν τελευταίων τιμῶν πού ἀποδίδονται στούς νεκρούς. Ὡς τέτοιες ἐννοοῦνται καί ὁ τύμβος, ἡ στήλη, ὁ τάφος ἢ ὁ ἀνδριάντας⁴⁹ πού προσφέρονται στόν νεκρό ὡς “ἀμοιβή” γιά τά ὅσα ἔπραξε ἐν ζωῇ καί πολλές φορές τό ἐπιγράμμα κλείνει μέ τήν τυπική ὀμηρική φράση τό *γάρ γέρας ἐστὶ θανόντων*. Στήν περίπτωσή μας φαίνεται πῶς αὐτές οἱ τελευταῖες τιμές ἀποδόθηκαν ἀπό τοὺς Ἑβραίους σέ ἓνα ἐξέχον μέλος τῆς κοινότητάς τους.⁵⁰

Στ. 4: *ἐνθάδε κίτε*: ἔκφραση πού χρησιμοποιεῖται καί σέ ἄλλες ἐβραϊκές ἐπιγραφές.⁵¹

3) Ἄνω τμήμα ἐπιτύμβιας στήλης πού σώζει ἐγγεγραμμένο ἀέτωμα μέ ἐβραϊκά σύμβολα. Πρό-

45. J. Reynolds - R. Tappenaum, ὄπ.π., 9, 46 καί ὑποσ. 161, ὅπου ἐκτενῆς συζήτηση γιά τό πρόβλημα τῶν ψαλμῶν στίς Συναγωγές τῆς Διασποράς.

46. Γιά τό ἄλλο ἔμμετρο ἐπιτύμβιο ἐνός μέλους τῆς ἐβραϊκῆς παροικίας τῆς Λάρισας βλ. *CUI*² 701, πρβλ. Horst, 147-48.

47. Ἰλ. 16, 457 καί 6 φορές ἀκόμη.

48. Peek, ὄπ.π. 156, 255, 279, 306, 427, 484, 659, 681, 726, 747, 767, 881, 1029, 1040, 1075, 1141, 1145, 1168, 1319, 1325, 1428, 1440, 1547, 1697, 1720, 1727, 1764, 1839, 1907, 1919, 1990, 1999, 2001, 2035, 2061. E. Bernard, *Inscriptions métriques de l’Égypte gréco-romaine*, Paris 1969, ἀρ. 5, 27, 38, 64, 123, 124. AE 1923, 138, 370. *IG* VII 53 καί 2544. AE 1905, 202. *IG* IX 881. Μέ τήν ἔννοια τῆς ἀνταμοιβῆς, τοῦ δώρου, αὐτοῦ πού ἀναλογεῖ ὡς βραβείου παρουσιάζεται καί σέ ἄλλα κείμενα βλ. Β. Ἀλλαμανῆ, “Ἀπόλλωνι, Ἀσκληπιῶ, Ὑγείᾳ”, *ΑΔ* 39 (1984), Μελέτες 213-14.

49. Τήν σημασία αὕτη ἀποδίδει στόν ὄρο *γέρας* ὁ D. Feissel, “Notes d’égigraphie Chrétienne (VII)”, *BCH* 108 (1984) 548-58 ἐρμηνεύοντας μάλιστα ἀντίστοιχα ἐπιγράμματα ὡς τιμητικά.

50. Βλ. Peek, ὄπ.π., 726 (Φιλιππούπολη): φιλιῆς Εὐμόλοιο <λ>αχών *γέρας* καί 1907 (Μεδιόλανο): ἡ δὲ πόλις τό *γέρας*.

51. Γιά ἀνάλογα παραδείγματα βλ. *CUI* II, 925, 931, 948, 1117, 1119. Ἐπίσης Horst, 25 καί Kant, 679-80.

κεται γιὰ παράσταση ἐπτάφωτης λυχνίας ἢ ὅποια πλαισιώνεται ἀριστερὰ ἀπὸ κίτρο (ethrog-cédrat) καὶ δεξιὰ ἀπὸ κλαδί φοινικιάς (loulab), τυπικὰ ἑβραϊκὰ σύμβολα ποῦ συναντοῦνται σὲ πλῆθος ἐπιγραφῶν.⁵² Ἀρ. εὐρ. Μουσείου Βέροιας Λ 874. Μέγιστο σοῦζόμενο ὕψος ἐπιγραφῆς: 0,265 μ. Μέγιστο σοῦζόμενο πλάτος (στό ἀέτωμα): 0,12 μ. Ὑψος γραμμῶν: 0,034 - 0,038 μ. Διάστιχα: 0,02 - 0,025 μ.

Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή σώζονται δυστυχῶς ἐλάχιστα γράμματα (εἰκ. 4):

ο]υ μη[μόριον]

|| Θ|

Ἡ κατάληξη -ου πρέπει νὰ ἀνήκει στὴν γενικὴ ὀνόματος τοῦ νεκροῦ, ἐνῶ ἡ ἀρχὴ τῆς λέξης μη- εὐκόλα μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ ἀπὸ τὰ παράλληλα⁵³ σε μη-μόριον.

4) Μαριάρινος ἐνεπίγραφος κιονίσκος. Φέρει ἀποκρούσεις στὴν βάση καὶ στὴν κορυφή, καθὼς καὶ στό πρόσθιο τμήμα του. Ἀρ. εὐρ. Μουσείου Βέροιας Λ 941. Ὑψος: 0,88 μ. Ὑψος ἐνεπίγραφης ἐπιφάνειας: 0,11 μ. Κάτω διάμετρος: 0,19 μ. Ἄνω διάμετρος: 0,125 μ. Ὑψος γραμμῶν: 0,025 - 0,035 μ. Διάστιχα: 0,008 - 0,01 μ.

Κάτω ἀπὸ ἐγχάρακτη ἐπτάφωτη λυχνία ἢ ἐπιγραφή (εἰκ. 5):

Μημώριον

Ἰουστήνου

Γωγώρρι

Στ. 1. Γιὰ τὸ μημώριον βλ. παραπάνω στὴν τρίτη ἐπιγραφή.⁵⁴

Στ. 2. Τὸ ὄνομα Ἰουστήνος⁵⁵ ἀπαντᾷ ἐπίσης σὲ ἐπιτάφια ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν

52. Τὰ ἑβραϊκὰ σύμβολα συνδέονται μὲ τὸ λατρευτικὸ τυπικὸ καὶ παίζουσι σημασιολογικὸ ρόλο στὴν ἑβραϊκὴ τέχνη· βλ. καὶ E. Goodenough, ὅπ.π., 6-8. Τὰ ἴδια σύμβολα συναντῶνται καὶ στὴν ἐπιγραφή τῆς Βέροιας, Feissel, 243. Τὸ πιὸ κοινὸ ἀπὸ τὰ σύμβολα αὐτὰ εἶναι ἡ ἐπτάφωτη λυχνία ποῦ τὴν βρίσκουμε στὶς τέσσερις ἀπὸ τίς ἔξι ἐπιγραφές τῆς Βέροιας, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρχε καὶ στὴν πέμπτη, μὰ ποῦ λείπει τὸ ἄνω τμήμα της. Στὸν ἑλλαδικὸν χώρον γενικὰ ἡ ἐπτάφωτη λυχνία εἶναι τὸ πιὸ δημοφιλὲς σύμβολο, βλ. *CIJ* I^o 695, 696 (Θεσσαλία), 712, 713, 715b, 715h (Ἀθήνα), 693b (Θεσσαλονίκη), 696a, 696b, 696c (Φθιώτιδα), 711a (Βοιωτία), ἐνῶ συναντοῦμε ἀκόμη φοινικία(713, 696a), κέρας-chofar (713) καὶ περιστέρι (696a).

53. Βλ. ἀντίστοιχα τὴν τέταρτη ἐπιγραφή στό παρόν ἄρθρο καθὼς καὶ τὴν ἑβραϊκὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν Βέροια, Feissel, 243 καὶ 23-24, ὅπου συζητᾷ τὴν σημασίαν τοῦ ὄρου. Γιὰ περισσότερα παραδείγματα Horst, 42.

54. Γιὰ τὴν χρῆση τοῦ ὀνόματος στὴν θέση τοῦ ὀνόματος στὶς ἐπιγραφές τῆς Βέροιας βλ. Ἐπιγραφές Βέροιας, 508. Γιὰ τὸ ἴδιο φαινόμενο στὶς ἑβραϊκὰς ἐπιγραφές βλ. Horst, 26.

55. Γιὰ τὴν χρῆση τοῦ ἴτου στὴν θέση τοῦ ἴωτα στὶς ἐπιγραφές τῆς Βέροιας βλ. Ἐπιγραφές Βέροιας, 508. Γιὰ τὸ ἴδιο φαινόμενο στὶς ἑβραϊκὰς ἐπιγραφές βλ. Horst, 25.

Παλαιστίνη,⁵⁶ ενώ είναι πολύ συχνή ή παρουσία του στις έβραϊκές επιγραφές διαφόρων κοινοτήτων της Διασποράς με την μορφή Ἰουστος - Ἰουστα, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν λατινική ἀπόδοση τοῦ έβραϊκοῦ Sadoc.⁵⁷

Στ. 3. Τό πιθανότερο εἶναι ὅτι πρόκειται γιά τό ὄνομα Γοργόνιος μέ μιά μετάθεση τοῦ ρ, φαινόμενο ἀρκετά συχνό γιά ὅλα τά ὑγρά σύμφωνα.⁵⁸ Τό ἀνθρωπωνύμιο μαρτυρεῖται δύο φορές στήν προαναφερθεῖσα έβραϊκή επιγραφή τῆς Ἀφροδισιάδας,⁵⁹ ὁ ένας μάλιστα ἀπό τούς δύο δωρητές πού ἀναφέρεται στόν κατάλογο ἀνήκει στήν κατηγορία τῶν θεοσεβῶν.⁶⁰

Θά μπορούσε βέβαια ἡ παράλειψη τῆς κατάληξης τῆς γενικῆς -ου νά μήν ὀφείλεται σέ λάθος τοῦ χαρακτι, ἀλλά εἴτε σέ σύγχυση τῶν πτώσεων (δοτική ἀντί γενικῆς), φαινόμενο γνωστό στίς επιγραφές της Βέροιας,⁶¹ εἴτε στό ὅτι τό ὄνομα Γοργόνιος ἀπαντᾷ ἐδῶ στήν μεταγενέστερη μορφή του, ὅπου τά δευτερόκλιτα σέ -ιος μετεξελίσσονται μέ συγκοπή σέ -ις.⁶²

Σχετικά μέ τό θέμα τῆς χρονολόγησης, μολονότι οἱ δύο ἀπό τίς τέσσερις στήλες βρέθηκαν σέ ἀνασκαφή, τά ἀνασκαφικά δεδομένα δυστυχῶς δέν προσφέρουν κανένα χρονολογικό ἔρεισμα. Οἱ ἐπιτύμβιες στήλες δέν εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ σέ δευτέρη χρήση στήν κατασκευή τῶν τάφων (λ.χ. ὡς καλυπτῆριες πλάκες), ὥστε νά ἔχουμε ἕνα *terminus ante quem*, οὔτε μπορούν νά συνδεθοῦν μέ βεβαιότητα μέ κάποιον ἀπό αὐτούς ὡς ἐπιτάφιο σῆμα. Βέβαια, ἀκόμη καί ἂν συνέβαινε κάτι τέτοιο, ἡ παντελής ἔλλειψη εὐρημάτων δέν βοηθᾷ στήν κατεύθυνση τῆς χρονολόγησης τῶν τάφων. Μόνο πολύ γενικές παρατηρήσεις μπορούμε νά κάνουμε. Ὁ προσανατολισμός τους (ἀνατολή - δύση, μέ τήν κεφαλή στά δυτικά), ἡ ἔλλειψη κτερισμάτων, ὁ γενικός τύπος τοῦ τάφου καί τά παράλληλα ἀπό τήν περιοχὴ μᾶς ὀδηγοῦν σέ μιά ὕστερη χρονολόγηση, στά παλαιοχριστιανικά χρόνια. Συνεπῶς γιά μιά κατά προσέγγιση χρονολόγηση τῶν επιγραφῶν, οἱ μόνες ἐνδείξεις πού διαθέτουμε εἶναι, ὅπως σέ πολλές ἄλλες περιπτώσεις,⁶³

56. SEG 34, 1984, 1473: Σίμωνι Ἰουστίνου[υ].

57. Βλ. CIII¹ 3, 13, 125, 358, 359, 502 (ὅλες ἀπό τήν Ρώμη), 721α (Λακωνία), CIII¹ 1197 καί Beth-Shearim 125, 149, 190.

58. Βλ. Panayotou, ὅπ.π., 388.

59. J. Reynolds - R. Tannenbaum, ὅπ.π., 98. Γιά ἄλλα έβραϊκά παραδείγματα βλ. τό θηλυκό ὄνομα Γοργονία CIII¹ no 14 καί 30 μέ Lifshitz, Prolegomenon 26.

60. Γιά τούς θεοσεβεῖς βλ. Kant, 687-89. Trebilco, 145 κέ.

61. Ἐπιγραφές Βέροιας, 313.

62. Βλ. Panayotou, ὅπ.π., 450-51, 465 καί Ἐπιγραφές Βέροιας, 508.

τό σχῆμα τῶν γραμμάτων καὶ ἡ γενικὴ ἐντύπωση τῆς γραφῆς. Ἔτσι θεωροῦμε ὅτι ἡ πρώτη ἐπιγραφή μὲ τὰ εὐμεγῆθη στρογγυλά γράμματα μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στό πρῶτο μισό τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ.⁶⁴ Τό ἴδιο μπορεῖ νά ὑποστηριχθεῖ γιά τήν δεύτερη, ἐνῶ ἡ τρίτη καὶ ἡ τέταρτη μὲ τόν ὄρο μημόριον ἴσως εἶναι μεταγενέστερες, δηλαδή ἀνήκουν στό δεύτερο μισό τοῦ ἴδιου αἰῶνα.

***

Τά νέα ἐπιγραφικά εὐρήματα τῆς Βέροιας, ἐκτός ἀπό τήν ιδιαίτερη σημασία πού ἔχουν γιά τήν ἱστορία τῆς τοπικῆς ἐβραϊκῆς κοινότητας, παρουσιάζουν γενικότερο ἐνδιαφέρον γιά τήν ὀργάνωση καὶ τήν θρησκευτική καὶ κοινωνική ζωὴ τῶν ἄλλων κοινοτήτων τῆς Διασπορᾶς. Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ λ.χ. τήν ὀργάνωση, ἡ διαπιστωμένη γιά πρώτη φορά ὕπαρξη τοῦ θεσμοῦ τῶν αἵρετῶν πρεσβυτέρων σέ μία κοινότητα ὅπως αὐτὴ τῆς Βέροιας θά μποροῦσε νά χρησιμοποιηθεῖ ὡς παράλληλο καὶ γιά ἄλλες ἐβραϊκὲς κοινότητες τῆς Διασπορᾶς. Θά ἦταν δηλαδή περίεργο ὁ θεσμός αὐτός νά ὑπάρχει μόνο στήν Βέροια καὶ ὄχι σέ μεγαλύτερες κοινότητες ὅπως αὐτές τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Κορίνθου καὶ τῶν πόλεων τῆς Μ. Ἀσίας. Ἄν τοῦτο συμβαίνει πράγματι, ὅπως πιστεύουμε, ἐπιβεβαιώνεται ἡ ἄποψη ἑνός μεγάλου ἀριθμοῦ ἐρευνητῶν πού ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ ὀργάνωση τῶν ἐβραϊκῶν κοινοτήτων θά πρέπει νά εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπό ἐκεῖνη τῶν πολυάριθμων (ἐπαγγελματικῶν καὶ λατρευτικῶν) συλλόγων πού ἐμφανίζονται σέ ὀλόκληρη τήν ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία.⁶⁵

Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ ἐξἄλλου τήν θρησκευτικὴ ζωὴ καὶ εἰδικότερα τήν λατρευτικὴ μουσικὴ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ὅτι γιά πρώτη φορά ἀπὸ τόν ἑλληνικὸ χῶρο ἔρχεται στό φῶς μία μαρτυρία σχετικὴ μὲ ὕμνους πού ψάλλονταν στήν Συναγωγὴ. Μολονότι ἔχουν διατυπωθεῖ ἐπιφυλάξεις γιά τὸ ἂν κάτι τέτοιο γινόταν πρὶν ἀπὸ τήν βυζαντινὴ περίοδο, οἱ ἐπιγραφικὲς πηγές ἀπὸ κοινότητες τῆς Διασπορᾶς πιστοποιοῦν ὅτι συνέβαινε ἤδη σὲ πρωϊμότερους χρόνους. Δυστυχῶς δὲν εἶμα-

63. Γιά τίς δυσκολίες χρονολόγησης τῶν ἐβραϊκῶν ἐπιγραφῶν βλ. Horst, 19-20.

64. Ἡ χρῆση τοῦ ἐθνικοῦ Ἑβραϊοῦ δὲν νομίζουμε ὅτι μπορεῖ νά ἀποτελέσει δεσμευτικό κριτήριο γιά τήν χρονολόγηση τῶν ἐπιγραφῶν μετὰ τόν 5ο αἰ. μ.Χ., ὅπως πιστεύουν οἱ J. Reynolds - R. Tannenbaum, ὀπ.π., 132, σημ. 3 μὲ ἀφορμὴ σχετικά graffiti τοῦ ὠδείου τῆς Ἀφροδισιάδας. Τὸ ἐθνικὸ Ἑβραϊοῦ χρησιμοποιεῖται ἤδη στίς ἑλληνικὲς ἐπιγραφές τουλάχιστον ἀπὸ τόν 2ο αἰ. μ.Χ. βλ. τήν ἐπιγραφή τῆς Κορίνθου *CIIP* 718 (1ος αἰ. π.Χ.-2ος αἰ. μ.Χ.) ὅπου ἀναφέρεται ἡ ἔκφραση [Συνα]γωγὴ Ἑβρ[αίων].

65. Βλ. παραπάνω ὑπόσημειωση 31. Ἐννοεῖται βέβαια ὅτι παρὰ τίς ἐπιδράσεις οἱ κοινότητες διατηροῦν τίς ἰδιομορφίες τους.

στε σέ θέση νά γνωρίζουμε σέ ποιά ἔκταση γινόταν, ἐάν δηλαδή ἀφοροῦσε κάθε συγκέντρωση τῆς Συναγωγῆς ἢ περιοριζόταν στίς γιορτές, ἢ ἐάν οἱ ψαλμοί ἀποδίδονταν ἀπό ἓνα ἄτομο ἢ ἀπό ομάδα. Πάντως ἐνῶ οἱ παλαιότερες μαρτυρίες ἀφοροῦσαν μεγάλες καί σημαντικές παροικίες, ὅπως αὐτές τῆς Ρώμης καί τῆς Ἀφροδισιάδας, φαίνεται ὅτι καί οἱ μικρότερες, ὅπως τῆς Βέροιας, δέν ὑστεροῦσαν σέ ὀργάνωση καί τυπικό ἀπό αὐτές.

Ἰδιαίτερα σημαντικό εἶναι ἐπίσης τό γεγονός ὅτι ἐνῶ οἱ δύο παλαιότερες ἑβραϊκές στήλες τῆς Βέροιας εἶχαν βρεθεῖ καί οἱ δύο ἐντοιχισμένες σέ δευτέρα χρήση καί ἄρα δέν μποροῦσαν νά δώσουν κανένα στοιχεῖο ὡς πρός τήν προέλευσή τους, τό νέο ὑλικό ἀποκαλύφθηκε στό πλαίσιο ἀνασκαφικῆς ἔρευνας. Ἴσως λοιπόν δέν θά ἦταν παρακινδυνευμένο νά διατυπώσουμε κάποιες ὑποθέσεις σχετικά με τήν πιθανότητα προέλευσης τῶν στηλῶν ἀπό τό ἑβραϊκό νεκροταφεῖο τῆς πόλης καί τήν πιθανή θέση αὐτοῦ.

Ἄν καί τά ἀνασκαφικά δεδομένα δέν μποροῦν νά ἐπιβεβαιώσουν τήν σύνδεση τῶν στηλῶν μέ κάποιον ἀπό τοὺς τάφους πού ἀνασκάφηκαν, ἢ ἀνεύρεση δύο ἑβραϊκῶν στηλῶν στό οἰκόπεδο, καθὼς καί ἡ ἀποκάλυψη δύο ἀκόμη σέ μία ἀκτίνα ἑκατό μόλις μέτρων καθιστοῦν πιθανή τήν ἄποψη ὅτι ἡ θέση αὐτή πρέπει νά ἦταν χώρος ταφῆς Ἑβραίων. Προκύπτει λοιπόν τώρα ἀναπόφευκτα τό ἐρώτημα, πού πάντα ἀπασχολεῖ τήν ἔρευνα, ἐάν οἱ Ἑβραῖοι κάτοικοι τῆς πόλης θάβονταν σέ χωριστό ἀπό τοὺς ἄλλους νεκροταφεῖο.⁶⁶ Σύμφωνα μέ τίς ἔως τώρα ἀνασκαφικές ἔρευνες, οἱ τάφοι πού ἀνασκάφηκαν στήν περιοχὴ ἀνήκουν στοὺς ἑλληνιστικούς, ρωμαϊκοὺς, ἀλλὰ καί βυζαντινοὺς χρόνους.⁶⁷ Ἀντίθετα λοιπόν μέ τήν περίπτωση τῆς Ρώμης, ὅπου οἱ χώροι ταφῆς τῶν Ἑβραίων ἦταν σαφῶς διακεκριμένοι ἐκείνων τῶν Ἑθνικῶν,⁶⁸ οἱ δικές μας ἐνδείξεις μᾶλλον ὀδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι καί ἐδῶ πρέπει νά ἰσχύει αὐτό πού σταδιακά ἀποδεικνύεται γιὰ τό σύνολο τῶν κοινοτήτων τῆς Διασπορᾶς: Ἑβραῖοι, Ἑθνικοὶ καί Χριστιανοὶ θάβονταν κοντά-κοντά. Τά παραδείγματα ἀπό τήν Κωρυκό καί τήν Σελεύχεια τῆς Κιλικίας τεκμηριώνουν ἱκανοποιητικά τήν ἄποψη αὐτή.⁶⁹

66. *CIJF* CVIII-CIX.

67. Τό 1973 σέ ὁμορα οἰκόπεδα (Ο.Τ. 319-320-321) εἶχαν ἀνασκαφεῖ τάφοι οἱ ὅποιοι σύμφωνα μέ τήν ἀνασκαφικὴ ἔκθεση ἀνήκουν στοὺς ρωμαϊκοὺς πρωτοχριστιανικοὺς καί βυζαντινοὺς χρόνους βλ. *ΑΔ* 29 (1973-74) 701, Σχ. 1, 3, 4 καί 1974, 721-23.

68. *CIJF* CXXX.

69. M.H. Williams, "The organisation of Jewish Burials in Ancient Rome in the light of evidence from Palestine and Diaspora", *ZPE* 101 (1994) 174 καί σημ. 53 μέ τήν σχετικὴ βιβλιογραφία.

Ἐάν η παραπάνω ὑπόθεση εὐσταθεῖ, δὲν ἀποκλείεται ἡ ἀναγραφή τοῦ ἐθνικοῦ Ἑβρέος - Ἑβρέων στὶς νέες ἐπιτάφειες στῆλες νὰ ἦταν σκόπιμη μέ τὴν ἔννοια ὅτι λειτουργοῦσε ὡς ἀναγνωριστικὸ σημάδι τῆς ταυτότητας τοῦ νεκροῦ.⁷⁰ Ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἐξηγεῖ ἴσως καὶ τὴν σπανιότητα τοῦ ὄρου στὰ ἀμιγῶς ἑβραϊκά νεκροταφεῖα τῆς Ρώμης, ὅπου ἀπαντᾷ μόνο πέντε φορές σέ ἓνα σύνολο περίπου ἑξακοσίων ἐπιγραφῶν.⁷¹ Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά βέβαια δὲν ἀποκλείεται ἡ ἀνάγκη τοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ νὰ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι οἱ νεκροὶ ἦταν πρόσωπα μέ ἰδιαίτερα ὑψηλὸ βαθμὸ αὐτοσυνείδησης (μελλοπρεσβύτερος, ὑμνωδός;), οἱ ὅποιοι κατεῖχαν ἠγετικές θέσεις στὴν κοινότητα, καὶ ὅτι γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἦταν εὐλόγο νὰ θέλουν νὰ προβάλλουν τὴν σχέση τους μέ αὐτήν.

Ἡ ταφή τῶν Ἑβραίων σέ κοινὸ μέ τοὺς Ἐθνικοὺς καὶ τοὺς Χριστιανούς χώρο πιστεύουμε ὅτι, χωρὶς νὰ ἀποτελεῖ ἀπόδειξη καλῶν σχέσεων, ἀποδεικνύει ὅτι τουλάχιστον δὲν ὑπῆρχε μεταξὺ τους ἐχθρότητα.⁷² Ἄλλωστε, ὀλοένα καὶ περισσότερο, τὰ νέα δεδομένα ἐνισχύουν τὴν ἄποψη τῶν σύγχρονων ἐρευνητῶν⁷³ ὅτι οἱ ἑβραϊκὲς κοινότητες πολὺ ἀπέχουν ἀπὸ τὸ παλαιὸ στερεότυπο πού τίς ἤθελε φοβισμένες καὶ ἀδύναμες, ἐρμητικὰ κλεισμένες στὸν ἑαυτὸ τους καὶ ἀποκομμένες ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ περίγυρό τους. Ἀντίθετα ἐμφανίζονται ὡς κοινότητες μέ σημαντικὸ βαθμὸ ἀποδοχῆς καὶ ἐνσωμάτωσης στὸ περιβάλλον τους, μέ τὸ ὅποιο διατηροῦν στενὲς σχέσεις.⁷⁴ Πρέπει πάντως νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι παρὰ τὴν ὅποια ἐνσωμάτωση, αὐτὴ δὲν φθάνει ποτέ στὴν ἀφομοίωση. Οἱ Ἑβραῖοι στὰ ἐπιτάφια μνημεῖα τους, ἀπὸ τὰ ὅποια μᾶς εἶναι συνήθως γνωστοί, διατηροῦν ἔντονη τὴν συνείδηση τῆς φυλῆς τους καὶ δηλώνουν μέ ὑπερηφάνεια τὴν ἐθνικὴ καὶ θρησκευτικὴ τους ταυτότητα,⁷⁵ ἄλλοτε ἀπεικονίζοντας θρησκευ-

70. Κάτι ἀνάλογο παρατηροῦμε καὶ στὴν Σελεύκεια τῆς Κιλικίας, ὅπου καὶ ἐκεῖ ὁ χώρος ταφῆς ἦταν κοινὸς μέ τοὺς χριστιανούς *CIJ* II 784: Παραστατικὸν Ἑβραίων.

71. Horst, 68-69.

72. Kant, 685-86. Γενικότερα γιὰ τὴν λανθασμένη εἰκόνα ἀντισιμιτισμοῦ καὶ ἀντιπάθειας πρὸς τοὺς Ἑβραίους, ἡ ὅποια ὀφείλεται κατὰ κύριο λόγο στὴν μεταγενέστερη παράδοση, βλ. Kraabel (1982) ὅπ.π., 458-62 καὶ A. Seager - A. T. Kraabel, *The Synagogue and the Jewish Community, Sardis; from Prehistoric to Roman Times* (1983) 184. Trebilco, ὅπ.π., 188.

73. P. Trebilco, ὅπ.π., 186. A.T. Kraabel, *The Synagogue at Sardis: Jews and Christians*, στὸ Guralnick (ἐκδ.), *Sardis: Twenty-Seven Years of Discovery*, Chicago 1987, 70 κ. ἔξ. *CIJ*¹ Prol. 64. M.H. Williams, "The Jewish Community of Corycus: Two more inscriptions", *ZPE* 101 (1994) 252.

74. Trebilco, ὅπ.π., 187.

75. *CIJ*¹ LXII. Horst, 101.

τικά σύμβολα, άλλοτε αναφέροντας τό ἔθνικό τους ἢ θρησκευτικά ἀξιώματα καί σέ ὀρισμένες περιπτώσεις καί μέ τούς τρεῖς παραπάνω τρόπους, ὅπως στό ἐπιτάφιο τοῦ Θεοδοσίου. Ἡ ἔντονη ἔθνική καί θρησκευτική συνείδησή τους ἀποδεικνύεται ἄλλωστε ἀπό τό γεγονός ὅτι, ἀντί τῶν γνωστῶν οἰκογενειακῶν ἀρετῶν τῶν νεκρῶν, τίς ὁποῖες συναντοῦμε γενικά στίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές, στίς ἀντίστοιχες ἐβραϊκές ἀναφέρονται κυρίως ἀρετές καί ἀξιώματα πού τούς συνδέουν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα μέ τήν Συναγωγή, ὅπως συμβαίνει μέ τίς στήλες τοῦ μελλοπρεσβύτερου Θεοδοσίου ἢ τοῦ ἀνώνυμου ὑμνωδοῦ (;)⁷⁶ τῆς κοινότητος τῆς Βέροιας.

Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Βέροιας

Ἀγγελική Γ. Κουκουβού

---

76. Γιά τήν μεγάλη συχνότητα μέ τήν ὁποία ἐμφανίζονται ἀξιώματα συναγωγῆς σέ σχέση μέ ἄλλες ιδιότητες καί γιά τήν σημασία πού ἔχει αὐτή ἡ διαπίστωση γιά τόν ρόλο τῆς συναγωγῆς στίς κοινότητες τῆς Διασπορᾶς βλ. Horst, 66, 85, 133. Trebilco, 114.

SUMMARY

The Jewish community of Beroia in the ancient period: New grave inscriptions

Four new grave inscriptions from Beroia furnish interesting information about the members and the organisation of the city's Jewish community in the ancient period. The existence of the community was already known from a passage in the Acts of the Apostles (17:10-15), as well as from two older grave monuments that had been found immured.

Two of the new inscriptions came to light during a rescue excavation in a plot of land in the city, while the other two were picked up not far away from the excavation site.

The first stele, from the grave of a Jew named Theodosios, refers to the deceased as *mellopresbyteros*, a term which appears here for the first time in a Jewish inscription and means one who has been elected to the office and is to serve the following year.

The second stele preserves part of an inscription in verse, the second example from Greece, referring to a hymnodist of the community and extolling his exceptional abilities, if we have correctly understood the expression used. This is the first and only evidence from Greece of the singing of psalms in the synagogues of the Diaspora, and shows that, in terms of ritual, the Beroia community in no way lagged behind the large Jewish communities of Rome and Aphrodisias, which are the sources of the other two documents we possess.

The third stele is decorated with Hebrew symbols and unfortunately preserves very few letters from the inscription.

The fourth item is an inscribed colonnette commemorating the dead Ioustenos.

Unfortunately, the inscriptions can be dated only by the uncertain criterion of the shape of the letters and the general impression of the script, for the excavation data offer no chronological support. The first two inscriptions may be dated to the first half of the fourth century AD and the third and fourth to the second half of the same century.

Apart from their importance for the history of the local community, the new epigraphical finds are also of more general interest with regard to the organisation and the religious and social life of the other communities of the Diaspora too. The existence, ascertained for the first time here, of an elected body of elders in the Beroia community may serve as a parallel not only for the other communities in Greece, but also for those in the rest of the Diaspora, and confirms the opinion of many scholars that the organisation of the Jewish communities must have been influenced by that of the numerous (professional and religious) associations that appears all over the Roman Empire.

It is significant that, while the two earlier stelai were found re-used and immured, two of the new inscriptions came to light in the course of excavations. The fact that the other two were picked up nearby strengthens our hypothesis that this was the site of the Jewish cemetery. If this is indeed so, then the rest of the finds from the area indicate that the Jews were buried near the Christians and the pagans, which is gradually being shown to have been the case with most of the communities of the Diaspora. We believe that although the burial of Jews in the same place as the others does not prove that relations between them were cordial, it does at least show that there was no active hostility.

The Jews' considerable degree of integration into their environment, which the new data reveal to have been the case in most communities, never went as far as assimilation. The Jews always preserved their strong ethnic and religious consciousness, proudly declaring their ethnic and religious identity on their burial monuments and associating themselves first and foremost with the synagogue, which was a fundamental reference point in the Diaspora.

Α. Κουκουβού Ειχ. 1

Α. Κουκουβού Ειχ. 2

